

Järeloomõtteid: kultuurinähtuste ja asjade tungimine eesti talurahva ellu 19. sajandil

Vello Paatsi

Jaak Sõggeli teadete avaldamisel on kaks mõtet. Esiteks juhtida tähelepanu veel kord Ado Grenzsteini kirjakogule Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (f. 38), mis sisaldab huvitavat kultuuri- ja kohaloolist materjali üle kogu Eesti. Aastakümneid tagasi on kogust ja selle kujunemisest andnud üldülevaate Mart Laar.¹ Selle kogu kujunemisel on olnud tähtis osa J. Sõggelil, kes 1898. aastaks oli kirjakogusse läkitanud 134 saadetist.² Teine mõte on osutada vajadusele täpsemalt ja avaramalt uurida kultuurinähtuste ja mitmesuguste asjade tulekut eesti talupoja argielu. Etnoloog Heiki Pärdi on mitu korda juhtinud tähelepanu tarvidusele uurida eestlaste argielu asju ja kultuurinähtusi, mida seni mitmetel põhjustel pole sõandatud või tahetud uurida, nagu käimlakultuur, puhtus, pesemine jne.³ Eestlaste argielu maailm pole muidugi päris tundmatu, ent laiemat huvi pole selle uurimine ka leidnud. Allkirjutanu arvates tunneme eriti halvasti 19. sajandit, paljude asjade tulek langeb aga just sellesse või pisut varasemasse aega.

Uute asjade ja nähtustega sai talupoeg tutvavaks mõisas või linnas. Sellepärast tuleb ka talupojakultuuri vaadelda laiemas kontekstis, leida värskeid usaldusväärseid allikaid. Teadete hulgas uute asjade kasutuselevõtu kohta leidub informantidena palju samanimelisi inimesi, kes

on üksteisega suguluses (isa, poeg, vennad), mis viitab erinevate põlvkondade ja perede uuen- dusemeelsusele või vähemalt kiirele uuendustega kaasaminekule. Nii oli Riidajas esimese rautatud ratastega vankri omanik Mats Zingel Lahtrelt. Tema poeg Juhan oli esimene korstnaga elumaja ehitaja, esimesi sein-, taskukella ja raudkoda- ratega saani omanikke.⁴ Siinkohal teen üksnes mõne viite väga olulise asja esmatulekule.

Saapad hakkasid Eesti talupojakultuuris etendama viiskude ja pastelde kõrval järjest olulisemat osa alles 19. sajandil. Kõik vanemad sõnaraamatud tunnevad vene laensõna „saabas“. F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869) lisab ka saapamehe koos saksakeelse vastega *Wohlhabender*, s. o. jõukas. Saapad jõudsid esialgu eestlase jalga, hiljem otsapidi kirjandussegi. Eesti kõige kuulsamad saapad kuuluvad kindlasti Tootsi-lugude ühele kangela- sele **Jorh Aadniel Kiirele** ja vähem kuulsad pole ka Sahhaarovi poe saapad J. Parijõe jutus „Uued saapad“.⁵ Laste saapaihalust on kirjeldanud Marta Sillaots, Jaan Latik ja paljud teised eesti kirjanikud.⁶ Ka Anton Tšehhov on kirja pannud jantliku saapanovelli.⁷

Praegu teada olevalt kandsid saapaid ja kingi Eestis kõige esimestena saarlased juba 18. sajandi lõpul.⁸ Saapad ilmusid kõigepealt

¹ M. Laar. A. Grenzsteini Kirjakogust. – Keel ja Kirjandus 1984, nr. 6, lk. 359–363.

² Vt. [A. Grenzstein] Kirjakogu. – Olevik 1898, nr. 52, 29.12.

³ Vt. H. Pärdi. „Loomulike vajaduste“ rahuldamise viisid Eestis 20. sajandi algupoolel. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI. Tartu, 2002, lk. 51–52; H. Pärdi. Kasimata talupojad ja kabadad intelligendid. Hügieeniolud 20. sajandi alguse Eesti külas. – Tuna 2002, nr. 4, lk. 103.

⁴ EKLA, f.149, m 45:4, l. 1–2.

⁵ J. Parijõgi. Uued saapad. – Agu 1923, nr. 42, 20.10, lk. 1383–1385.

⁶ Vt. M. Sillaots. Lapsed. Kirjeldused laste elust. Tallinn, 1914, lk. 29–35; J. Latik. Meie noored. Valimik raamatutest „Meie noored“, „Mets“ ja „Minu kodu“. Stockholm, 1952, lk. 55, 117, 135, 163.

⁷ A. Tšehhov. Saapad. – Valik novelle. Tartu, 1939, lk. 113–119.

⁸ [A. W. Hupel] Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Erster Band. Riga, 1774, lk. 304. E. Astel seostab saabaste ja kingade varast levikut Saaremaal tihedate väliskontaktidega, eelkõige Rootsiaga. See selgitab küll rohkem saabaste päritolu, ent lahtiseks jääb ikkagi, miks. Vt. E. Astel. Eesti rahvapärased pastlad XIX sajandil ja XX sajandi algul. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXII. Tallinn, 1967, lk. 191.

jõukamate eestlaste – möldrite, mõisateenijate, kohtumeeste, kõrtsmike – jalga. 19. sajandi alguse kohtukuulutustes on kurjategija isikukirjelduses tihti tema ühe tunnuseks mainitud ka saapaid.⁹ Virumaa Karula mõisavalla (Haljala khk.) mölder tõi endale ja perele saapad Soomest umbes aastail 1806–1808. Purtse mõisavaldal (Lüganuse khk.) jõudsid Soomest saapad ajavahemikul 1814–1819.¹⁰ Kudina vallas (Maarja-Magdaleena khk.) ostsid kaks meest esimesed saapad aastal 1825.¹¹ Räpina kihelkonna esimesed saapad on muretsetud Meeksi mõisavallas Meerapalus aastal 1800. Seejärel ilmusid esimesed saapamehed Räpina (1810 või 1814), Toolamaa ja Veriora (1814) ning Palu valda (1815). Kõige hiljem kõndisid esimesed kaks saapameest Kahkva mõisavallas (1825). 1876. aastaks olid Räpina kihelkonnas enamasti kõigil saapad, alates karjapoistest kuni 60-aastasteni. Räpinas kulus saabaste ilmumisele nende üldise omamiseni umbes 50 aastat või pisut kauem. Kudina valda (Maarja-Magdaleena khk.) ilmusid kaks esimest saapameest 1825. aastal.¹² Halliste kihelkonnas leiame perekonnanimi Saabas ja siin asuvad Saapa ning Kuivsaapa talu. Vana-Karistes ostnud Kõuna taluperemees tütrele saapad umbes 1857. aastal. Tütar häbenenud saapaid kanda, sest külarahvas naernud. Ka Abja vald vaadanud saapakandjaile kaua viltu. Kust see raha välja võetakse, kui iga inimene hakkab saapaid kandma! – olnud tõsise abjaka arvamine. Isegi Abja mõisahärra käinud kokkuhoiu pärast paljajalu. Abjakad kandnud ikka viiske, jõukamad talvel pastlaid. Suurest kokkuhoiust tulnudki see, miks abjakad olevat naabervaldadest jõukamaks saanud.¹³

A. Kitzberg meenutab isa pidusaapaid, mis olnud Laatre valla ainukesi, mida siis perepojad

laulatuseks laenamas käinud.¹⁴ Saapad olid küll 1880. aastateks paljudel eestlastel olemas, ent neid hoiti hoolega ja kanti pidudel, tähtpäevadel. Üsna laialt on tuntud teadmine, et soojal aastaajal käidi kirikuteed ikka paljajalu ja alles kiriku lähedal tõmmati saapad jalga. Nii meenutab M. Metsanurk, kuidas keskhommikul ruttasid naised läbi nende taluõue kirikusse „saapad-sukad näpu otsas”.¹⁵

Teine tähtis jalgade eestlaste elus on olnud kaloss.¹⁶ Eesti Rahva Muuseumi küsitluslehtedelt selgub, et neid hakkas talurahvas laiemalt kandma 19. sajandi 80.–90. aastatel. Üks teade erineb siiski selgelt teistest. Vastse-Roosast (Rõuge khk.) kirjutab T. Pettai, et kalosse hakkasid kandma jõukad umbes 80 aastat tagasi,¹⁷ seega umbes 1856. aastal. 1841. aasta Tartu jaanuarilaadal on kummikalossid olnud müügil – neid reklaamitakse ajalehes.¹⁸ Sama kümnendi lõpul pakutakse kummikalosse talveks ja suveks, naistele, meestele ja lastele.¹⁹ Tartus müüs, ostis vanu ja parandas kummikalosse H. Müller.²⁰ Muudugi puudus enamikul talurahvast nende ostmiseks raha, ent meelevaldne oleks arvata, et kalossimehi talurahvas seas üldse polnud. Esmakordselt ilmusid need välja alles Võrumaa Rõuge kihelkonna ühes kauges sopis. F. J. Wiedemann (1869) on tundnud mõistet kummi- ehk ülekingad.

Talurahva põlised valgustusallikad on olnud paarud, täht- ja pidupäevadel rasvaküünlad.²¹ 18. sajandi lõpul põletasid Saaremaa rannatalupojad raudlampides hülgervasva.²² 19. sajandi esimese poole linna- ja mõisakultuuris olid küünlavalgustuse kõrval tavalised mitmesugused õli-, gaasi- ja piirituslambid. Kuigi talupoeg kasutas peamiselt pirde ja rasvaküünlaid, oleks ennastlik arvata, et ta üldse lampe ei kasutanud. Need olid lahtised põletusainega täidetud rauast

⁹ Tallorahva Kulutaja 1824, nr. 7, 1.09; 1826, nr. 11, 1.10.

¹⁰ Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA), EKS Veske m 30, lk. 11.

¹¹ Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA), f. 149, m. 45:4, l 1.

¹² EKLA, f. 149, m. 45:4, l 1.

¹³ ERA II 134, lk. 545–549/9–10 < Saarde khk. – J. P. Sõggel (1937).

¹⁴ A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused I. Tartu, 1924, lk. 21.

¹⁵ M. Metsanurk. Tee algul. Mälestused I. Tallinn, 1946, lk. 59. M. Metsanurk on sündinud 1879. a.

¹⁶ Kalosside kohta koguti andmeid Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehega nr. 14 1936. aastal. Vt. ERM KV 27.

¹⁷ ERM, KV 27: 191.

¹⁸ Dörptschen Zeitung 1841, nr. 4, 11.01, lk. 45. Järgmisel aastalaadal pakutakse meestele lisaks ka kummist kuubesid (vihmamantleid?) (Gummi-Röcke). – Dörptschen Zeitung 1842, nr. 4, 15.01, lk. 51.

¹⁹ Beilage zur Dörptsche Zeitung 1848, nr. 1, 3.01, lk. 12; Pernauesches Wochenblatt 1851, nr. 31, 04.08, lk. 255.

²⁰ Vt. Dörptsche Zeitung 1850, nr. 9, 21.01, lk. 8.

²¹ L. Karu. Peeruvalgustus Eesti külas 19. sajandil. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVIII. Tallinn, 1975, lk. 189–209.

²² [A. W. Hupel] Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Dritter und letzter Band. Riga, 1782, lk. 366.

Hiermit die ergebene Anzeige, daß die schon früher annoncirten

Petroleum-Lampen

in reichster Auswahl nunmehr eingetroffen und in dem Locale des Litho- und Photographen Hrn. **E. Höflinger** dahier zu billigsten Preisen zu haben sind, als: **Tischlampen** mit Glas-, Marmor- und Broncefuß, sehr elegant, von 2 bis 12 Rbl. pr. Stück; **Hänge- und Wandlampen**, zur Beleuchtung von Billards und größeren Localen besonders geeignet, von 3 bis 10 Rbl. pr. Stück; **Vorhaus-, Küchen- und Nachtlampen**, von 1 Rbl. 50 Kop. bis 3 Rbl. pr. Stück; ferner: **Glas- und Milchglasglocken**, Papierschirme, Schirmhalter, Glaszylinder, Cylinderwischer, Dochte, Dochtseeren, Delkannen u. c.

Daselbst ist auch bestes Pensylvanisches **Petroleum** à 20 Kop. pr. \mathcal{L} in Flaschen à 1 \mathcal{L} sowie in Blechkannen à 5, 10 und 20 \mathcal{L} zu haben, und wird die Umänderung aller Arten Lampen zu Petroleum verwendbar auf's billigste und rasch besorgt.

Ludw. Oscar Fischer.

Reklaam ajalehest Dörptsche Zeitung 1863, nr. 244, 22.10.

või plekist väikeanumad, kuhu oli kinnitatud tahitila, või toetus taht vabalt anuma servale.²³ 1834. aastal muretseti mõnele Hargla külakoolile õlilamp.²⁴ Valgustusmurrangu tõi uue põletusaine petrooleumi kasutuselevõtt, mille destilleeris 1846. aastal kanadalane Abraham Pineo Gesner ja mida asuti tööstuslikult tootma 1854. aastal New Yorgis. Esimene petrooleumilampide eelreklaam ilmus Dörptsche Zeitungis 1863. aasta augustis.²⁵ Oktoobris olid lambid kohal.²⁶ Nael petrooleumi maksis 20 kopikat.²⁷ Papa Jannsen tutvustab petrooleumi ehk kiviõli järgmisel aastal kui head vahendit lammaste söödikute vastu ja kui head lambiõli.²⁸ Sangaste kihelkonnakoolile osteti esimene petrooleumilamp 1864/1865. õppeaastal. Talupoegade ellu jõudis petrooleumilamp kihelkonniti väga erineva kiirusega. Halliste kihelkonda ilmus esimene lamp umbes aastail 1865–1867.²⁹ 1875. aastal põletasid pooled Räpina kihelkonna vallad (Veriora, Kahkva,

Palu) peergusid ja üksnes rehepeksul petrooleumilampe. Meeksi ja Toolamaa vallas kasutasid kõik petrooleumi, ent mõneti oli see sunnitud käik, sest valitses metsapuudus. Kastna vallas (Tõstamaa khk.) põletasid petrooleumi kaks talu 23-st. Kaavere vallas (Põltsamaa khk.) pruukisid juba kõik talud petrooleumi. Petrooleumilampe tegid talupojad esialgu ise või lasksid teha.³⁰

Praegustel andmetel sai petrooleumivalgus kõigepealt valdavaks rehepeksul. Metsarikamates paikades pruugiti peergu kauem, metsavaestes mindi seevastu kiiresti üle petrooleumilampidele, mis said ülekaalu 1880. aastate lõpul. Osades taludes kasutati sõltuvalt töödest pikka aega nii peergusid, rasvakuünlaid kui ka petrooleumilampe. Eesti kirjandusse on petrooleumilambi kirjutanud J. Mändmets jutustusega „Kui valgus tuli”.³¹

Veel mitmeid olulisi asju nimetab J. Söggel. Üsna nõrgalt on uuritud kellade,³² põllutöö-

²³ Lähemalt lambivalgustusest ja selle tüüpidest vt.: L. Karu. Valgustus Eesti külas XIX saj. ja XX saj. algul. Tartu, 1972. Diplomitöö käsikiri Eesti Rahva Muuseumi raamatukogus.

²⁴ L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Tallinn, 2002, lk. 117.

²⁵ Dörptsche Zeitung 1863, nr. 200, 31.08.

²⁶ Dörptsche Zeitung 1863, nr. 244, 22.10.

²⁷ Dörptsche Zeitung 1863, nr. 285, 09.12.

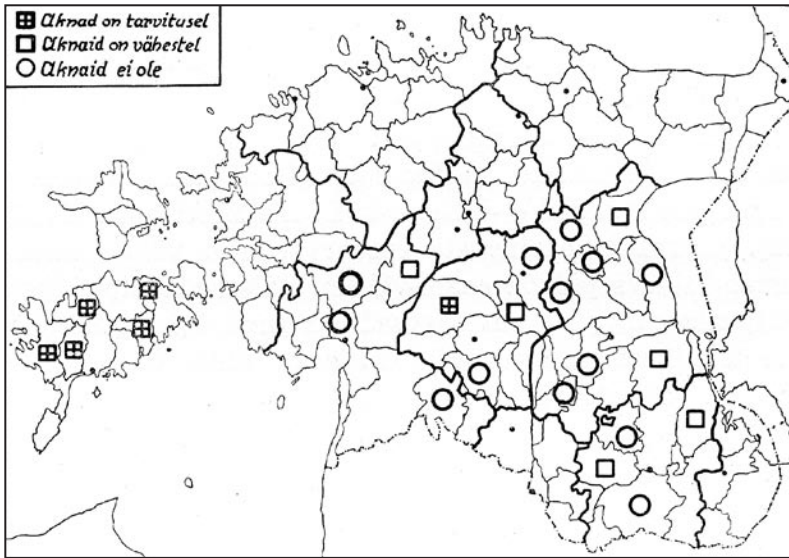
²⁸ Vt. Kiwwi-õlli södikute wasto. – Eesti Postimees 1864, nr. 14, 01.04, lk 114; Amerikama kiwwiõlli hallikad. – Eesti Postimees 1864, nr. 35, 26.08, lk. 286.

²⁹ Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti IV. Tartu, 1930, lk. 307. Pole öeldud, missuguse lambiga on tegemist, märgitakse üksnes, et suitsev ja klaasita. Usutavasti mõeldakse tattnina.

³⁰ Need on ilma lambiklaasita tattninad. Esimene suurem lampide reklaam ilmus Eesti Postimehes 1868. a. (nr. 4, 24.01.).

³¹ J. Mändmets. Isa talus. Tallinn, 1913, lk. 145–154.

³² 1875. aastal oli Riidaja valla 35 talust seinakell 34-s. Vt. EKLA, f 149, m 45:4, l. 2.

Klaasakende levik Lõuna-Eestis ja Saaremaal 18. ja 19. sajandi vahetusel. G. Ränk. Saaremaa taluehitised. Etnoloogiline uurimus. I Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad V. Tartu, 1939, lk. 65.

masinate,³³ riide-, tarbe- ja hügieeniesemete (näiteks hambahari), toiduainete, puuviljade ja vürtside jne. saabumist ja levikut Eestis. 19. sajandi Läänemere kubermangude saksakeelsete ajalehtede reklaamiosad täiendavad ja täpsustavad selles osas märkimisväärselt meie praegusi teadmisi. 19. sajandi elu ebameeldiv ja kuritegelik pool on enamasti uurimata. Sajandi teise poole talurahva argielu lahutamatuks osaks said hobusevargused.³⁴ Lisaks hobusevarastele ilmusid maale aidalõhkujad ja kelmid, laatadele taskuvargad,³⁵ valerahategijad ja -levitajad. Vaestemajadest, haiglatest, vanglatest, politseist ega kohtute tegevusest ei tea me suurt midagi. Me ei või kiidelda ka fotograafide, rändkaupmeeste, tõsiste leiutajate ja *perpetuum mobile* ehitajate tegevuse tundmisega.³⁶ Loetelu võib pikendada veel sadade asjade ning kultuuri- ja ka kultuuritute nähtustega – oleks vaid uurijaid ja huvilisi.

Artikkel ja publikatsioon on valminud sihtrahastatava teema „Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus” (SF 0030065s08) toetusel.

Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamagister (1993), *Ph.D.* kasvatusteaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja loodusteaduste ajalugu.

³³ L. Oengo. Esimestest põllumajandusmasinatest Eestis XIX sajandi esimesel poolel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised 1967, XVI. Ühiskonnateadused nr. 1, lk. 67–79.

³⁴ Sellelt eestlaste tegevusalalt on ainuke märkimisväärne uurimus: K. Liloson. Hobusevargused Põlva kihelkonnas 19. sajandi lõpul. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Tartu, 2009, lk. 61–90. Sama tekst ka: Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2009, 2010, lk. 72–96. Ülejäänud rohkem kui saja kihelkonna kohta võime üksnes sedastada, et see probleem oli kõikjal.

³⁵ F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu esimesed kaks trükki seda sõna ei tunne, küll sõna „tasku-nühkija”, ent „taskuvaras” on levinud ajakirjanduses.

³⁶ Üsna tuntud on Halliste mehe J. Kits(bergi) gloobus, mis sai 1860. a. Tartu põllumajandusnäitusel auhinna. Vt. Dörptsche Zeitung 1860, nr. 106, 09.09, lk. 2. Ühte igiliikurit püüti ehitada ka Kaarli vallas. Vt. Paistu Kaarlis. – Postimees 1888, nr. 59, 24.05.